

Beschadiging en vervalsing van kunst: over de daders en hun daden

Frans Koenraadt

Inleiding

Degene die een monopolie toekomt om een kunstwerk aan te tasten of te beschadigen, is de kunstenaar zelf. Wat maakt het dan toch nodig of aantrekkelijk voor anderen om een schilderij te vervalsen of te beschadigen? Weliswaar twee heel verschillende wijzen van strafbare omgang met kunst, maar wie haalt het in zijn hoofd om zulke dingen te doen? Om enig antwoord op die vragen te geven, worden hier twee opzienbarende zaken besproken.¹ De zaken zelf en de achtergronden van twee daders, Han van Meegeren (1889-1947), beschuldigd van kunstvervalsing, en Hans-Joachim B. (geboren 1937), meermalen beschuldigd van kunstbeschadiging, en de rol van deskundigen in beide zaken zullen worden toegelicht en met elkaar worden vergeleken. Dit tegen de achtergrond van een bescheiden rol die het strafrecht in dergelijke zaken toekomt. Ongetwijfeld hebben beide zaken aan hun strafrechters veel hoofdbrekens gekost.

De aantrekkingskracht van kunst voor criminaliteit vindt onmiskenbaar haar oorsprong in de waarde ervan, maar dan bepaald niet alleen in de economische waarde; ook de culturele en de emotionele waarde spelen hierin parten. De waarde van kunst is bij uitstek het gevolg van een sociale constructie, en wel onder invloed van een artistiek netwerk waar vooral kunstenaars, verzamelaars, musea, veilinghuizen en kunstwetenschappers deel van uitmaken.² Met zijn optreden tracht zowel de dader van vervalsing, alsook die van beschadiging die (sociaal geconstrueerde) waarde te beïnvloeden in een door hem³ gewenste richting. Dat geeft macht en voldoening, maar ook triomf is waar te nemen bij de daders. De uniciteit van het originele kunstwerk maakt het onvervangbaar.⁴ De dader van kunstvervalsing tart die uniciteit en de dader van kunstbeschadiging, maar vooral die van kunstvernietiging bewijst de onvervangbaarheid.

De raakvlakken tussen kunst en strafrecht zijn velerlei. Rummelink bespreekt kunst als crimineel instrument (zoals smalende godslastering, belediging,

1 Met dank aan Hagar Peeters voor haar commentaar op een vorige versie van deze bijdrage.

2 J.E. Conklin, *Art Crime*, Westport: Praeger 1994, p. 7.

3 Het gaat vrijwel steeds om mannen. Zie ook G. Breeuwsma. De rust van het onherstelbare; een kleine psychologie van het kunstvandalisme. *Justitiële Verkenningen* 1997, nr. 1, p. 41-53, hiervan p. 43-44.

4 C. Kelk, Zaakbeschadiging of een speciale strafbepaling?, strafrechtelijk perspectief, in: F. Kuitenbrouwer en T. Schiphof (red.). *Kunstvandalisme*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2005, p. 23-40, hiervan p. 27.

majesteitsschennis, (kinder)pornografie door gebruikmaking van kunst) en als object van een strafbaar feit (zoals kunstroof en kunstbedrog). Juist de 'kunstexceptie' beoogt te voorkomen dat bijvoorbeeld vervaardiging of tentoonstellen van naaktfiguren als strafbaar in de zin van 'aanstotelijk voor de eerbaarheid' wordt aangemerkt. Onder de jurist als kunstenaar schaart hij terecht Constantijn Kelk, gezien niet alleen zijn kwaliteiten in literaire en beeldende kunst, maar ook die op terreinen van ethiek en esthetiek.⁵ Constantijn heeft meermalen betoogd dat de jurist van strafrechtelijke huize, vooral de rechter, dient te beschikken over een psychisch inzicht, over een humane instelling, over een zeker empathisch vermogen. In woord en geschrift getuigt hij daar keer op keer van; het oeuvre van Constantijn zelf is daarvan op respectvolle en navolgenswaardige wijze sterk doortrokken.⁶ Dat blijkt sterk wanneer hij de beschadiging van kunst en andere aan kunst gerelateerde delicten bespreekt,⁷ juist waar de kunst in brede zin hem zozeer inspireert, fascineert en ter harte gaat.⁸ Waar de humane nuance, de passie voor kunst en het gevoel voor relativering Constantijns welhaast uitzonderlijke plaats in het Nederlandse strafrecht markeren, kan hier met recht van een *exceptio artis* én een *exceptio humoris* worden gesproken.

Kunst die vervalst is

Wanneer kort na de Tweede Wereldoorlog, in mei 1945, in de collectie van rijksmaarschalk Hermann Göring het werk *Christus en de overspelige vrouw* wordt aangetroffen, leidt het spoor via tussenpersonen naar Han van Meegeren, een schilder die zich ook met verkoop van schilderijen bezighield, en bepaald niet onverdienstelijk. Wanneer hem wordt gevraagd waar hij het werk vandaan heeft, blijft hij enige tijd het antwoord schuldig, totdat hij, beschuldigd van collaboratie, bekent dat het niet een werk van Vermeer is, maar één dat hijzelf heeft vervaardigd: enkele weken na de bevrijding, op 29 mei 1945 wordt Van Meegeren gearresteerd. Nader onderzoek leerde dat hij in 1941 *Christus en de overspelige vrouw* had geschilderd en dat dit in 1943 voor f 1.650.000 aan Göring was verkocht. Maar daar was het niet bij gebleven. Na twee weken detentie bekent Van Meegeren ook *De Emmaüsgangers* te hebben vervalst.

- 5 J. Rimmelink, Een en ander over kunst en strafrecht, in: H. Franken e.a. (red.), *Drie treden. Over politiek, beleid en recht: liber amicorum voor J. de Ruiter*, Zwolle: Tjeenk Willink 1995, p. 115-128.
- 6 Zie bijvoorbeeld C. Kelk, Liaisons dangereuses. De invloed van de juridisering op de verhouding tussen psychiatrie en strafrecht, in: C. Kelk e.a. (red.), *Harmonie en tegenspraak: liber amicorum F.H.L. Beyaert*, Arnhem: Gouda Quint 1990a, p. 19-45; C. Kelk, De plaats van de toerekeningsvatbaarheid in het strafrecht, in: A.W.M. Mooij e.a. (red.), *Toerekeningsvatbaarheid*, Arnhem: Gouda Quint 1990b; C. Kelk, *Afgeschreven. L'homme perdu*, Arnhem: Gouda Quint 1990c; C. Kelk, *De menselijke verantwoordelijkheid in het strafrecht*, Arnhem: Gouda Quint 1994; C. Kelk, Honderd jaar debat over (straf)recht en psychiatrie, in: F. Koenraadt, C. Kelk en J. Vijselaar (red.), *Tussen behandeling en straf. Rechtsbescherming en veiligheid in de twintigste eeuw*, Deventer: Kluwer 2007.
- 7 Kelk, 1990c; Kelk, 2005; C. Kelk, De strafbaarheid van kunstbeschadiging en -vernietiging, in: A.H. Klip e.a. (red.), *KriTies: liber amicorum et amicarum E. Prakken*, Deventer: Kluwer 2004, p. 221-233.
- 8 C. Kelk, De kunst als inspiratie voor de strafrechtsbeoefening, in: F. Bruinsma e.a. (red.), *Precaire waarden: liber amicorum A.A.G. Peters*, Arnhem: Gouda Quint 1994, p. 43-60.

In de jaren 1936-1937 had Van Meegeren *De Emmaüsgangers* gemaakt, een werk dat later door de bekende kunstexpert Bredius als een werk van Vermeer werd aangemerkt en werd geprezen als een hoogtepunt van Vermeers oeuvre. Met veel financiële ondersteuning kon het uiteindelijk worden aangekocht en op 18 juni 1938 vond de officiële overdracht van *De Emmaüsgangers* plaats aan Museum Boymans van Beuningen te Rotterdam. Toen tussen 25 juni en 16 oktober 1938 in dit museum de tentoonstelling *Meesterwerken uit vier eeuwen 1400-1800* werd gehouden, vormde *De Emmaüsgangers* daar het centrale werk van.

De beschuldiging

Han van Meegeren werd ervan beschuldigd, dat hij om zichzelf of anderen wederrechtelijk te bevoordelen door een samenweefsel van verdichtselen en listige kunstgrepen anderen en de Staat der Nederlanden 'heeft bewogen tot aankoop van door verdachte geschilderde en van de signatuur van oude meesters voorziene schilderijen', et cetera. Hij bekende het tenlastegelegde.⁹ Beklemtoond moet worden dat Van Meegeren geen Vermeer (na)schilderde, maar schilderijen maakte, die pasten in het beeld dat men in de jaren dertig van Vermeers oeuvre had.¹⁰ Zo kon het gebeuren dat 'nieuwe' werken aan Vermeers oeuvre werden toegeschreven.

Hoewel strafrechtelijk van een verdachte niet mag worden verwacht dat hij meewerkt aan zijn eigen veroordeling, was Van Meegeren welhaast gretig om bewijs tegen zichzelf te leveren. Tijdens het gerechtelijk vooronderzoek werd hij overgeplaatst naar de bovenverdieping van het Bureau Vermogensvlucht aan de Herengracht in Amsterdam. Hij beloofde niet te ontvluchten en sliep op de zolderverdieping, die tevens als atelier was ingericht. Er werden zelfs schilderijen uit zijn atelier (aan de Keizersgracht) overgebracht om hem in de juiste sfeer te brengen. Medio 1945 schildert hij daar onder het toezien van justitiële functionarissen een doek in de trant van Vermeer *Christus in de tempel*.¹¹ Kort nadien werd de preventieve hechtenis geschorst en werd hij in afwachting van de berechting op vrije voeten gesteld.

Behalve de vervalsing die bij Göring was aangetroffen, biechtte hij op nog vijf andere vermeende Vermeers te hebben geschilderd (één ervan hing dus in het museum Boymans van Beuningen in Rotterdam, een ander in het Rijksmuseum te Amsterdam). Ook zou hij twee 'Pieter de Hooghs' hebben geschilderd.

Voor de beantwoording van de vraag of de schilderijen waarvan Van Meegeren beweerde de maker te zijn, in de zeventiende dan wel in de twintigste eeuw waren vervaardigd, was een essentieel criterium of bewezen kon worden, dat de verf van deze schilderijen niet een drogende olie, maar een kunsthars bevatte, dat wil zeggen een modern product dat voor het eerst in de twintigste

9 F.H. Krueger, *De arrestatie van een meestervervalser*, Diemen: Veen 2006.

10 M. van den Brandhof, *Een vroege Vermeer uit 1937. Achtergronden van leven en werken van de schilder/vervalser Han van Meegeren*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum 1979, p. 17.

11 G.P. Hoefnagels, *Han van Meegeren (1889-1947). Kunst als criminologisch verschijnsel*, Zeist: Zeister Stichting voor kunst & cultuur 1985, p. 21-22.

eeuw werd vervaardigd.¹² Criminalistiek onderzoek door Froentjes c.s. wees uit dat aan dit criterium was voldaan.

De dader: Han van Meegeren

Op 10 oktober 1889 werd Han van Meegeren als derde kind van zijn ouders in Deventer geboren. Hij doorliep zonder problemen de lagere school en de hbs. Hij ging bouwkunde in Delft studeren, maar is er niet afgestudeerd omdat hij zich – zeer tegen de zin van zijn vader – aan het tekenen en schilderen wijdde.

In het voorjaar 1912 trouwde hij met Anna de Voogt. In 1912 werd zijn zoon Jacques en in 1914 zijn dochter Pauline (later Inez) geboren. Op 23 maart 1923 werd de scheiding tussen Han van Meegeren en Anna de Voogt voltrokken.

Als motief voor zijn vervalsingen gaf Van Meegeren op dat hij zich als kunstenaar miskend voelde. Enerzijds wilde hij een eigen identiteit, anderzijds wilde hij de experts op de proef stellen. Die kunstexperts speelden immers een cruciale rol bij de bepaling van de echtheid en van de waarde van de kunstwerken.¹³ Geldbejag is volgens anderen het echte motief van zijn daden.

Objectief gezien was er geen reden voor miskening, maar de discrepantie tussen zijn gevoel en de werkelijkheid was groot. Er waren in die periode in zijn leven geen of weinig intieme relaties, vriendschappen. De grote discrepantie tussen gevoel en werkelijkheid was vooral zichtbaar in de bodemloze put van zijn behoefte aan erkenning en in zijn narcisme.¹⁴ Toen hij in 1932 niet werd gekozen tot voorzitter van de Haagsche Kunstkring vertrok hij naar Zuid-Frankrijk waar hij in relatief isolement werkte. Zelfs huisgenoten liet hij in een deel van zijn atelier niet toe.

In de vele publicaties die aan de zaak Van Meegeren zijn gewijd, spelen deskundigen een belangrijke rol, namelijk de bovengenoemde kunstexperts en de criminalistische deskundigen. Met de zaak Van Meegeren heeft kunstvervalsing een prominente plaats verworven in de Nederlandse criminalistiek. Dit is vooral dankzij de inspanningen van de latere hoogleraar criminalistiek W. Froentjes.¹⁵ Een nagenoeg onopgemerkte rol vervulde de forensisch psychiatri-

- 12 Dit betekende voor de experts het ontwikkelen van een werkwijze, die in de geschiedenis van het natuurwetenschappelijk onderzoek van schilderijen nog volledig onbekend was en waarvoor in de literatuur geen directe aanknopingspunten waren te vinden. De hoeveelheid materiaal die hier voor onderzoek beschikbaar was, zonder dat de schilderijen zichtbaar werden beschadigd, was uiteraard zeer gering en bedroeg ten hoogste enkele milligrammen verf. Het kunstharsbestanddeel maakte hiervan slechts een fractie uit en was bovendien nog met een sterk overheersende hoeveelheid verfstof vermengd. Aldus Froentjes, verwijzend naar deze zaak in zijn oratie bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de criminalistiek aan de Rijksuniversiteit te Leiden, *Criminalistiek als wetenschap*, Leiden: Sijthoff 1953. Zie ook R.S. Levenson, *Examining the Techniques and Materials of Paintings*, in: R.D. Spencer (red.), *The Expert versus the Object. Judging Fakes and False Attribution in the Visual Arts*, Oxford: Oxford University Press 2004, p. 115.
- 13 Van den Brandhof, 1979, p. 10-11. Dat de belangen groot zijn en dat niet alleen Van Meegeren last had van deze experts laat Tromp treffend en overtuigend zien: H. Tromp, *De strijd om de Echte Vincent van Gogh* (diss. Utrecht), Amsterdam: Mets & Schilt 2006.
- 14 Hoefnagels, 1985; G.P. Hoefnagels, Van Meegerens illusoire leven met de groten der aarde, *de Volkskrant*, 11 mei 1996.
- 15 Zie bijvoorbeeld Froentjes, 1953; W. Froentjes en A.M. de Wild, De natuurwetenschappelijke bewijsvoering in het proces Van Meegeren, *Chemisch Weekblad* 1949, p. 269-280; W. Froentjes en E.R. Groeneveld, *Hoofdstukken uit de Criminalistiek*, Arnhem: Gouda Quint 1985.

sche rapportage van maart 1947, die over Han van Meegeren in opdracht van de rechter-commissaris ten behoeve van de berechting is opgesteld door twee psychiaters: L. van der Horst¹⁶ en S.P. Tammenoms Bakker.¹⁷ Het rapport bevestigt officieel verschillende karakteristieken die leken op psychiatrisch en psychologisch gebied al hadden beschreven, zowel vóór als na de berechting.

Verschijselen van psychotische aard worden tijdens het onderzoek niet aangetroffen. De rapporterende psychiaters constateren voorts dat hij in de voorgeschiedenis wel uitzonderingstoestanden heeft doorgemaakt. Toestanden met visionaire belevingen, waarbij zijn sterk visueel voorstellingsvermogen een grote invloed op de inhoud van het bewustzijn zal hebben, komen eveneens voor.

Over zijn stemming zeggen de rapporteurs dat deze meestal opgeruimd en egaal van peil is, waarbij hij neigt naar het humoristische, maar daarbij cynisch en sarcastisch is. De verstandelijke vermogens schatten ze in als bijzonder goed ontwikkeld, terwijl hij over een grote parate kennis beschikt, een zeer goed geheugen en dito inprenting heeft. Zij noemen hem erudiet op literair gebied.

Op grond van de levensloop en de resultaten van het onderzoek besluiten de deskundigen dat bij onderzochte psychopathologische eigenschappen bestaan in de richting van psychopathie. Hij is narcistisch ingesteld. Zij komen tot de conclusie van doen te hebben met 'een zeer sensibele persoonlijkheid, bij wie het affectleven gemakkelijk gestuwd wordt en die in een milieu leefde, waarin rivaliteit een grote rol speelde'. Zij stellen dat bij dergelijke mensen een gelegenheidsoorzaak gemakkelijk tot rancune kan leiden. De overwaardige ideeën, die dan het leven gaan leiden, voeren tot kritiekloosheid, waardoor betrokkene het onsociale van zijn houding niet tijdig inziet.

Van een ziekelijke stoornis of gebrekkige ontwikkeling van de geestvermogens, waardoor hij ontoerekeningsvatbaar zou zijn, is volgens de rapporteurs geen sprake. Wel beschouwen zij hem 'op grond van zijn aanleg, zijn verwrongen levenshouding, zijn disharmonische en sociaal onaangepaste uitingen als een gedesequibreerde, neurotische, onvoldoende geïntegreerde persoonlijkheid met een sterke neiging tot vegetatieve en vasomotorische stoornissen, die daardoor zeer gemakkelijk tot onsociale handelingen en conflictsituaties komt'. Zij voegen er tot slot van hun rapport aan toe dat van een dergelijke constitutie te verwachten is, dat hij zeer ongunstig zal reageren op een eventuele interneering, zoals ook eerder al gebleken is.

Omdat er strikt genomen weinig nieuws onder de forensisch psychiatrische zon was en de criminalistische expertise van levensbelang was in deze zaak, bleef de rol van de forensische psychiatrie, zeker vergeleken met die van de criminalistiek, bescheiden. Toch zou de psychiatrische inschatting dat hij veel moeite met detentie zou hebben cruciaal blijken te zijn.

16 Hoogleraar psychiatrie aan de Vrije Universiteit en hoofd van de Valeriuskliniek te Amsterdam. Hij deed in die jaren ook een psychiatrisch onderzoek bij Gerrit Achterberg, beschuldigd van moord op zijn hospita. Zie daarvoor W. Hazeu, *Gerrit Achterberg. Een biografie*. Amsterdam: Arbeiderspers 1988.

17 Forensisch psychiater die destijds veel rapporten uitbracht aan de Amsterdamse rechtscolleges.

Het vonnis

Op 29 oktober 1947 staat Han van Meegeren terecht voor de rechtbank te Amsterdam. Op 12 november 1947 wordt hij wegens overtreding van artikelen 326 en 326bis Sr veroordeeld tot een jaar onvoorwaardelijke gevangenisstraf.¹⁸ Voor de vervaardiging van *De Emmaüsgangers* kon Van Meegeren niet meer worden veroordeeld omdat dat feit in 1947 verjaard was.¹⁹

Kort nadat hij door de rechtbank is veroordeeld, wordt hij wegens zijn achteruitgaande psychische conditie – zoals al door de psychiatrisch rapporteurs verwacht – overgebracht naar de Valeriuskliniek in Amsterdam, waar hij op 30 december 1947 overlijdt. Onduidelijk is wat de doodsoorzaak is.

Een opmerkelijke kentering doet zich voor in de aandacht voor Van Meegeren: stond kort na zijn arrestatie zijn houding tegenover de Duitse bezetting en de veronderstelde collaboratie centraal, een jaar later heeft dit vrijwel geheel plaatsgemaakt voor zijn vervalsingspraktijken.²⁰

Van Meegeren en zijn zaak hebben, grotendeels postuum, model gestaan voor diverse literaire²¹ en wetenschappelijke²² publicaties. Ook in het maatschappelijk debat is de zaak Van Meegeren alom bekend geraakt met voor- en tegenstanders, met *believers* en *non-believers* waar het de echtheid van de gewraakte werken betrof. Jo Spier tekende in 1976 in de bundel *Op de valreep* twee deftige heren, beiden kritisch kijkend naar een schilderij met daaronder de tekst: 'Ik heb 'm gekocht voor een Van Meegeren, maar ik ben soms wel eens bang dat het een doodgewone Vermeer is'.²³

In 1996 zijn in de Kunsthal te Rotterdam en in Museum Bredius in Den Haag tentoonstellingen gewijd aan Van Meegerens werk.

Kunst die beschadigd is

Waar jongeren vandalisme in vereniging plegen, doen kunstvandalen of iconoclasten dat meestal alleen.²⁴ Zij zijn meestal ouder en treden vaak alleen op. Empirisch onderzoek in Engeland leert dat de daders vaak met psychische problemen kampen.²⁵

Op 25 juni 2006 werd Nederland verrast doordat in de Philipsvleugel van het Rijksmuseum in Amsterdam een bejaarde man het schilderij *De Schuttersmaal-*

18 Officier van justitie mr. H.A. Wassenbergh had twee jaar onvoorwaardelijke gevangenisstraf geëist.

19 H. van Wijnen, in: D. Kraaiipoel en H. van Wijnen, *Han van Meegeren, 1889-1947, en zijn meesterwerk van Vermeer*, Zwolle: Waanders 1996, p. 65.

20 Van den Brandhof, 1979, p. 14.

21 P.C. Boutens, *De Emmaüsgangers*, in: P.C. Boutens, *Tusschenspelen*, Den Haag 1942 (gedichten); M.L. Doudart de la Grée, *Emmaüs*, Leiden 1943 (geromantiseerde versie); J. Bernlef, *De maker*, Amsterdam: Querido 1972 (roman); M.L. Doudart de la Grée, *Het Fenomeen*, Den Haag: Omniboek 1974 (toneelstuk); F.H. Kreuger, *Het Bedrog*, Rijswijk: Quantas 2003 (schelmenroman).

22 Zie Froentjes en De Wild, 1949; Van den Brandhof, 1979.

23 Jo Spier, *Op de valreep*, Amsterdam/Brussel: Elsevier 1976. Zie ook Rimmelink, 1995, p. 125.

24 Zie voor een nadere uiteenzetting van beide begrippen: D. Gamboni, *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*, Londen: Reaktion 1997, p. 17-20. Het aanbrengen van graffiti is soms te zien als een soort jeugdig collectief (kunst)vandalisme.

25 C. Cordess en M. Turcan, *Art Vandalism*, *British Journal of Criminology* 1993, p. 95-102.

tijd ter viering van de Vrede van Munster²⁶ (1648) van Bartholomeus van der Helst (1613-1670) had beschadigd. Hij spoot aanstekerbenzine op het doek en stak dat aan. De oppervlakte van een halve bij anderhalve meter van het schilderij was ernstig beschadigd: een beschadiging van de verflaag en een verkoolde vernislaag. Als gevolg van het bluswater waren ook andere delen van het doek aangetast. En er bleek schade aan de lijst.

Door het bewakingspersoneel van het museum werd Hans-Joachim B. aangehouden en overgedragen aan de politie.

Een reeks van beschadigingen

Tussen 1977 en 1988 beschadigde betrokkene in musea, kunsthallen, parken, kerken, kerkhoven in Duitsland moedwillig meer dan vijftig kunstwerken met een totale schade van naar schatting € 130 miljoen.

Zijn eerste doelwit was het schilderij *De Goudvis* van Paul Klee in de Kunsthal van Hamburg. Er volgden aanslagen²⁷ in Lübeck, Hannover (op Rubens' *Aartshertog Albrecht van Oostenrijk*), Düsseldorf, Lüneburg, Essen, Bochum en Kassel. Bij de aanslag in Kassel, waar hij drie werken van Rembrandt en drie van andere Nederlandse meesters beschadigde, ontstond een schade van meer dan f 25 miljoen. Hij werd in 1977 door het *Landesgericht* Hamburg tot een gevangenisstraf van vijf jaar veroordeeld.

Kort na zijn vrijlating in 1984 stak Hans-Joachim B. een bouwmaschine in brand en kreeg hij een gevangenisstraf van drie jaar. Tijdens een proefverlof bewerkte hij op 21 april 1988 in de *Alte Pinakothek* in München drie beroemde werken van Albrecht Dürer met zoutzuur, namelijk: *Maria als Schmerzensmutter*, *Paumgartner-Altar* en *die Beweinung Christi*. De schade werd geraamd op meer dan € 50 miljoen. Hans-Joachim B. werd tot twee jaar gevangenisstraf met psychiatrische behandeling veroordeeld. De rechtbank in München nam aan dat 'haat- en wraakgevoelens tegenover de samenleving' zijn motief vormden. Angststoornissen en dwangneurosen werden bij hem vastgesteld.

Betrokkene beschadigde vaak de kunstwerken door gebruik te maken van zure en/of bijtende stoffen. Deze modus operandus leverde hem in de buitenlandse pers diverse namen op, zoals *Acid assassin*, *Säurespritzer*, *Säureattentäter* en in de Nederlandse media verscheen een equivalent onder de naam 'zuurvandaal'.²⁸ Het gaat de dader van zulke delicten er niet om de kunstenaar of zijn werk te treffen. De aanslag is gericht op de autoriteit die van het werk uitgaat, het voorwerp van zijn liefde of haat. Op het moment van de aanslag is

26 Met afmetingen van 2,3 bij 5,5 meter.

27 Kelk wees erop dat de beschadiging van kunst als veel erger en als meer omvattend wordt beschouwd dan uitsluitend de beschadiging van een zaak met vermogensschade als gevolg. Veeleer ervaart men kunstvandalisme als een vorm van kunstmishandeling of als het om onherstelbare vernietiging gaat om 'kunstmoord' of 'kunstdoodslag' (Voordracht tijdens de studiedag 'Kunstvandalisme' op 26 maart 2004, in verkorte versie opgenomen in: Kuitenbrouwer en Schiphof, 2005).

28 Eind 2006 stond de term 'zuurvandaal' dan ook in de lijst van nieuwe Nederlandse woorden in dat jaar (T. van den Boon, *Van Dale Jaarboek taal 2007*, Den Haag 2007).

de dader zo prominent en zo machtig, zij het slechts even, als het door hem beschadigde werk.²⁹

De persoon van de dader: Hans-Joachim B.

In 1937 werd Hans-Joachim B. in het Duitse Breslau geboren. Hij was het tweede kind uit een gezin met vier kinderen. Hij had aanvankelijk goed contact met zijn vader, maar ontwikkelde een hevige angst voor deze strenge man. De ouders hadden vaak echtelijke twisten, waar betrokkene en de andere kinderen getuigen van waren. Moeder verwaarloosde betrokkene: zo vergat zij hem aan te melden voor de lagere school, waardoor hij diverse jaren te laat voor het eerst naar school ging. Op tweejarige leeftijd ontsnapte hij ternauwernood aan de dood doordat hij nog net op tijd uit een put kon worden gehaald, waar hij in gevallen was. Als gevolg van de oorlog was vader langdurig afwezig. Vanaf zijn puberteit wordt hij vervolgd door een onbeschrijflijke en onbegrijpelijke angst, een spanningsangst, iets wat op de loer ligt, omgeven door twijfel, die hij hoe dan ook onder controle moet krijgen.³⁰ Vanaf zijn zeventiende jaar wordt hij verschillende malen in psychiatrische ziekenhuizen opgenomen,³¹ onder meer in verband met depressiviteit, hevige angsten, suïcidaliteit, onbeheersbare dwanghandelingen en dwanggedachten. In 1960 wordt al een neurotische ontwikkeling met aanwijsbare dwangmechanismen bij hem gediagnostiseerd.

Na zijn eerste opname in de psychiatrie was hij thuis niet meer welkom, waarna hij een zwervend bestaan leidde en opnieuw met de psychiatrie in aanraking kwam. Tussendoor vond hij werk in verschillende kortdurende baantjes. Op 31-jarige leeftijd trouwt hij en vervolgens werkt hij diverse jaren bij een bedrijf in koffie. Hevige angsten blijken uit zijn grote vrees dat koffiezakken kunnen ontploffen en dat het water uit het damestoilet zou kunnen ontsnappen. Zijn dwangmatig gedrag neemt ook toe totdat hij in psychiatrische behandeling komt.

Onder de hoede van de (forensische) psychiatrie

In 1974 werd bij betrokkene een onomkeerbare stereotactische hersenoperatie uitgevoerd. Met behulp van in de hersenen ingebrachte elektroden werden kleine letsels aangebracht in vooraf nauwkeurig bepaalde hersengebieden, dit als behandelmethode voor patiënten met ernstige psychiatrische stoornissen, zoals ernstige dwangneurosen. In de jaren zeventig gold prof. Dieter Müller in Hamburg als een expert op het gebied van de behandeling van dwangsyndromen met behulp van stereotactische leucotomie.³²

29 P.M. Pickshaus, *Kunsterstörer; Fallstudien: Tatmotive und Psychogramma*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1988.

30 Pickshaus, 1988, p. 230.

31 Bij ontslag uit het psychiatrisch ziekenhuis op 17-jarige leeftijd luidde de diagnose: ontwikkelingsstoornissen (Pickshaus, 1988, p. 234).

32 Bij de leucotomie die Müller bij dwangsyndromen toepaste, werden zowel in de linker- als in de rechterhemisfeer zo'n vijftien letsels in het *cingulum* en de orbitofrontaalkwab aangebracht, met als gevolg dat zowel het (emotionele) circuit van Papez alsook de frontothalamische vezels, die in verbinding staan met het *corpus mamillare* (centrum voor emotieregulatie) werden gelaedeerd. Bij deze leucotomie werd in totaal 5 à 6 cm³ hersenweefsel beschadigd (E.R. Koch, *Chirurgie der Seele*, Frankfurt: Fischer Taschenbuch Verlag 1978).

Een half jaar na de operatie bleek dat de dwangklachten weliswaar waren afgenomen, maar dat hij duidelijk agressiever was geworden. De forensisch psychiater Henning Sass,³³ die hem later in opdracht van de rechtbank München onderzocht, stelde vast dat door de als obsoleet te kwalificeren behandeling zijn gedrag drastisch was veranderd en dat de ingreep de conditie van betrokkene had verslechterd.

In 1977 valt zijn echtgenote uit het kozijn bij het ramen lappen; zij overlijdt veertien dagen later. Als zij nog op sterven ligt, beschadigt hij uit wraak en boosheid het eerste schilderij. De media besteden er veel aandacht aan. Later dat jaar volgen nog 23 kunstwerken, waarna hij opnieuw in de psychiatrie wordt opgenomen.

Wanneer hij forensisch psychiatrisch wordt onderzocht, schuift de psychiater de dwangstoornissen als niet forensisch relevant terzijde en stelt een later omstreden 'anankastische psychopathie' vast, ook al is betrokkene 37 jaar niet met het strafrecht in aanraking geweest.

Hij verblijft enkele jaren in het psychiatrische ziekenhuis in München, later geruime tijd in Hamburg. In 1998 misbruikt betrokkene de versoepeling van het regime, toegestaan door de rechtbank Hamburg, om de forensisch psychiatrische kliniek in Hamburg-Ochsensoll te ontvluchten. Twee dagen later wordt hij op aanwijzing van een passant weer aangehouden. Ook in 2001 weet hij voor twee dagen te ontvluchten.

Na zestien jaar detentie bepaalt de rechtbank Hamburg dat hij voorwaardelijk met ontslag kan. De bezwaren van de officier van justitie dat er grote kans op herhaling bestaat, weegt de rechtbank minder zwaar dan als gevolg van zaak-beschadiging een levenslang gedwongen verblijf in een psychiatrisch ziekenhuis. Aldus laat de rechtbank betrokkenes rechtswaARBorgen prevaleren boven de bescherming van het cultureel erfgoed. Zo krijgt hij in januari 2005 bij de voorwaardelijke invrijheidsstelling een meldplicht en een museumverbod en hij mag Hamburg niet verlaten.

Beschadiging in Nederland

Een jaar later, op zondag 25 juni 2006 vergreep Hans-Joachim B. zich in Amsterdam aan het werk van Van der Helst. Hij was naar Nederland gekomen omdat hij in Duitsland als serievandaal zo'n uitvoerige reputatie had opgebouwd dat hij bij de ingang van musea en galerieën terstond herkend werd en omdat in Duitsland, meer dan in Nederland, veel van de kostbare kunstobjecten achter glas zijn geplaatst. Hier geldt sterker dat de tastbare aanwezigheid en daarmee de kwetsbaarheid ervan tot het aura van de kunst behoren.

Drie deskundigen, een psycholoog, een gedragsneuroloog en een psychiater brengen elk een rapport pro justitia uit. Zij voerden samen met een neuropsycholoog en een neuroradioloog een ambulante gedragskundig onderzoek pro justitia uit. Zij constateren dat bij betrokkene sprake is van een ernstige persoonlijkheidsstoornis met dwangneurotische en narcistische kenmerken, van een frontaal syndroom met organische persoonlijkheidsverandering als gevolg van de

33 Thans is prof. dr. H. Sass geneesheer-directeur van de Universiteitskliniek in Aken.

stereotactische leucotomie, waarbij sprake is van een negatieve interactie tussen de gebrekkige ontwikkeling en de ziekelijke stoornis. De deskundigen achtten betrokkene sterk verminderd toerekeningsvatbaar.

De rechtbank acht betrokkene schuldig aan opzettelijk brandstichten terwijl daarvan gevaar voor zwaar lichamelijk letsel voor een ander te duchten is, en aan opzettelijk en wederrechtelijk enig goed dat geheel of ten dele aan een ander toebehoort, beschadigen en onbruikbaar maken, en rekent hem het tenlastegelegde in sterk verminderde mate toe.³⁴ Zij veroordeelt hem tot een jaar onvoorwaardelijke gevangenisstraf, de maatregel terbeschikkingstelling met bevel tot verpleging van overheidswege en betaling van een schadevergoeding ten bedrage van bijna € 18.000.³⁵ In hoger beroep is een langere gevangenisstraf opgelegd en is de maatregel tbs komen te vervallen.

In 2006 had hij al aan de Amsterdamse rechtbank verklaard dat hij niet had gewild dat het schilderij zou worden verbrand, wel dat het werd beschadigd. In het restauratie-atelier van het Rijksmuseum is het schilderij achter gesloten deuren hersteld waarna het sinds medio oktober 2007 weer in het museum op de oorspronkelijke plaats hangt. In 2007 blijkt dat betrokkene lichamelijk ernstig ziek is; bij hem is longkanker aangetroffen. Voor een chemokuurbehandeling verblijft hij in het Penitentiair Ziekenhuis in Scheveningen. In juni 2008 komt hij vrij en gaat dan weer terug naar Hamburg.

Een korte vergelijking

Hoewel op het eerste gezicht een groot contrast naar voren komt tussen de beide besproken zaken, springen ook enkele overeenkomsten in het oog. Beide ouders hadden een podium nodig om hun ongenoegen te uiten. Ze hebben beiden met hun optreden de aandacht zowel nationaal als internationaal op zich weten te vestigen, zij het dat Van Meegeren vooral aan bewondering grenzende verbazing en Hans-Joachim B. eerder verontwaardiging en afkeuring oproept. Bij Van Meegeren was daarin kort na de arrestatie een kentering te zien, waar eerst verontwaardiging bestond over zijn collaboratie, maakte deze snel plaats voor verregaande verbazing dat hij zovelen, inclusief de deskundigen, om de tuin heeft kunnen leiden.

Beide ouders leefden in een relatief isolement en voelden zich miskend. Van Meegeren woonde geruime tijd³⁶ in Zuid-Frankrijk. Tijdens zijn gang door de psychiatrische en penitentiaire instellingen onderhield Hans-Joachim B. wel allerlei contacten met professionals, maar weinig met intimi.

Terwijl Van Meegeren in Frankrijk de aanloop tot de Tweede Wereldoorlog en in Nederland de bezetting heeft meegemaakt is Hans-Joachim B. net voor de oorlog in Duitsland geboren, ruim vijftig jaar na Van Meegeren. Hun beider

34 Rb. Amsterdam, 26 april 2007, *LJN* BA3923.

35 Zoals wel vaker verschijnen er dan misleidende koppen in de krant doordat ze slechts een deel van de sanctie vermelden: 'Jaar cel geëist tegen "zuurvandaal"', *de Volkskrant*, 14 april 2007; en 'OM: tbs met dwangverpleging tegen schilderijvernieler', *Het Parool*, 13 april 2007.

36 Namelijk vanaf het najaar 1932 na zijn controversie met de Haagse Kunstkring tot de oorlogsdreiging in het najaar 1939.

politiek-maatschappelijke instelling is onmiskenbaar, zij het op verschillende wijze, door nationaal-socialistische ontwikkelingen beïnvloed.

De cruciale rol van deskundigen is in de zaak Van Meegeren een heel andere dan die in de zaak van Hans-Joachim B. De publieke opinie heeft in de zaak Van Meegeren een belangrijkere rol gespeeld bij zijn berechting omdat zijn geval zich voordeed in de periode van de bezetting en omdat de vraag aan de orde was of collaboratie in het spel was. Pas toen Van Meegeren zelf aangaf geen collaborateur maar een vervalsers te zijn, kwamen de deskundigen ten tonele om te bewijzen of hier inderdaad sprake van een vervalsing was. Door het criminalistische belang, verdween het psychiatrische belang naar de achtergrond. De rol van de psychiatrie in de zaak Van Meegeren is bescheiden te noemen,³⁷ die in de zaak van Hans-Joachim B. indringend, langdurig en allengs meer omstreden. De beschadiging die hij toebrenge aan de kunstobjecten weerspiegelt wellicht iets van de beschadiging die bij hem met een stereotactische operatie in de hersenen door de psychiatrische professie is aangebracht.

Op eigen wijze hebben beide daders de kunstwereld geweld aangedaan – de een direct, de ander indirect –, waar in financiële zin miljoenen mee gepaard zijn gegaan. Het strafrecht kan hierbij, uit zijn aard slechts een beperkte rol vervullen.³⁸ Hoewel in het huidige tijdsgewricht in de samenleving wel een overmaat aan strafrechtelijk ingrijpen wordt bepleit, blijft Kelks pleidooi voor een *strafrecht met mate* in dergelijke zaken onverkort van kracht. Als een ding duidelijk wordt uit beide zaken, dan is het wel dat het strafrecht achter de feiten aanloopt. Het wezen van het strafrecht is immers primair repressief. Als preventie al in volle omvang mogelijk is, moet deze dan ook niet van het strafrecht worden verwacht, daarvoor is zijn reikwijdte te beperkt. De kennelijke noodzaak die beide daders zagen om tot hun delicten te komen, trekken registers open waar het strafrecht maar in zeer bescheiden zin een antwoord op heeft. Beide zaken laten wel zien hoezeer de deskundigen een eigen prominente, maar bepaald niet steeds florissante rol vervullen. Bij de strafrechter berust wel de taak om de ingeschakelde deskundigen aan de marges van het straf(proces)recht te houden.

37 Zie voor een relatief recente zaak waarin manische depressie bijdraagt aan kunstvervalsing en de daarop volgende opname in de psychiatrie en de daar uitgevoerde behandeling door middel van electroshocks de autobiografische terugblik van A. Behrman. *Electroboy. A Memoir of Mania*. New York: Random House 2003.

38 Kelk, 2005, p. 23.